

MARIA COMȘA, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII — X de la Bucov-Ploiești)*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1978, 182 p.

Contribuțiile Mariei Comșa stîrnesc totdeauna interesul specialiștilor prin obiectul investigat, prin nouitatea ideilor, prin încheierile la care ajunge.

An de an Maria Comșa ne-a oferit studii și articole de o bună ținută științifică, în care adeseori sînt definite modalități noi în înțelegerea unor probleme privitoare la etnogeneza poporului român, relațiile acestuia cu neamurile în migrație, structurile social-economice și politice de pe teritoriul țării noastre ș.a.

Acum, Maria Comșa vine în fața specialiștilor și a publicului cititor cu un volum, o monografie arheologică¹, în care sînt însumate rezultatele unor îndelungate investigații întreprinse sub formă de săpături arheologice în „punctele” Tioca și Rotari, de pe teritoriul localității Bucov (jud. Prahova).

Întrucît situațiile arheologice de la Bucov-Tioca și Bucov-Rotari sînt considerate a fi identice, ele au fost tratate laolaltă, ceea ce, metodologic privind lucrurile, este cît se poate de firesc.

Economia cărții se dezvoltă în cadrul următoarelor capitole : I. Introducere; II. Tipurile de așezare; III. Stratigrafia; IV. Locuințele și dependențele lor; V. Materiale de construcție descoperite în diferite complexe; VI. Ocupațiile; VII. Meșteșugurile. VIII. Îndeletnicirile (meșteșugurile) casnice; IX. Ceramica (Aceasta este inserată în subcapitolele : A. Ceramica locală; B. Ceramica de tip bizantin; C. Considerații generale asupra ceramicii); X. Obiecte de uz casnic; XI. Instrumente pentru măsurat greutatea; XII. Podoa-be și alte obiecte de import; XIII. Armele; XIV. Scrișul; XV. Amulete, jocuri, instrumente muzicale, ritualuri; XVI. Problema ritului și ritualului funerar în așezările de la Bucov — gropile arse și cu cărbuni; XVII. Concluzii.

După cum se vede, Maria Comșa ne dezvoltă în această lucrare o paletă largă de materiale și probleme, unele mai interesante decît altele. Evident, în recenzia de față noi nu ne vom opri asupra fiecărui capitol în parte. În schimb, vom încerca să înregistrăm cît mai multe dintre observațiile cu semnificație majoră și care, prin ele însele, sînt de natură să înlesnească conturarea unei ima-

gini fidele asupra realităților arheologice de la Bucov.

Avantajul cronologic al așezărilor de la Bucov se deschide cu vestigiile materiale (cloburi și sillexuri) din prima epocă a fierului (Hallstatt). Urmează apoi unele complexe din secolul al III-lea (la Bucov-Tioca), ori din secolul al IV-lea (la Bucov-Rotari). Acestea le succedă locuințele și nivelurile de viațuire din epoca feudală-timpurie (secolele VIII—X), care, în fapt, constituie obiectul lucrării Mariei Comșa. În sfîrșit, cel mai recent nivel arheologic este reprezentat de un strat conținînd urme de locuințe și morminte din secolele XV—XVIII (Tioca) și „resturi sporadice” din secolul al XVII-lea (Rotari).

Locuințele din epoca feudală timpurie (secolele VIII—X) se încadrează în două tipuri : bordele și „case de suprafață”. Acestea din urmă, la rîndu-le, sînt și ele de două feluri : „case puțin adîncite” și „case construite la suprafața solului”. La Bucov-Tioca sînt 23 de bordele² și 30 de case, iar la Bucov-Rotari, două bordeie și 14 case dintre care 5 considerate de autoare a fi servit ca dependențe sau ateliere.

Invocînd observații stratigrafice, Maria Comșa susține că la Bucov-Tioca există trei etape de locuire caracterizate prin bordele și „două etape de locuire reprezentate prin case puțin adîncite, cărora le urmează [alte] două etape de case construite la suprafața solului” (p. 14). Să reținem deci ! La Bucov au existat — după opinia Mariei Comșa — 7 etape de locuințe. Prima etapă a bordelelor s-ar data în secolul al VIII-lea, a doua la sfîrșitul secolului al VIII-lea și începutul secolului al X-lea, iar a treia la mijlocul secolului al IX-lea. Cît privește casele puțin adîncite în pămînt, unele s-ar data în a doua jumătate a secolului al IX-lea, iar altele la sfîrșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al X-lea, în timp ce ambele etape ale caselor construite la suprafața solului s-ar succeda în ceea ce a mai rămas din secolul al X-lea. Prin urmare, în concepția Mariei Comșa așezările de la Bucov-Tioca și Bucov-Rotari și-au desfășurat existența pe parcursul a mai bine de 250 de ani³.

² În realitate, sînt 24 de bordeie. Al 24-lea, figurat sub casele 19 și 21, în planul de sub fig. 3, nu este înregistrat de autoare.

³ Ținînd seama de durata mare a existenței așezărilor de la Bucov ni se pare a fi relativ mic numărul locuințelor și al vestigiilor arheologice.

¹ De reținut că Maria Comșa a participat — alături de Gh. Ștefan, I. Barnea, E. Comșa — și la elaborarea monografiei *Dinogelia*, I, București, 1967.

Confruntind afirmațiile autoarei cu situația reflectată în profilele publicate (fig. 3), cititorul va remarca cu ușurință că celor 7 etape de locuire nu le corespunde un număr egal de niveluri arheologice, cum ar fi de așteptat. Faptul, dacă nu se datorează unei deficiențe în tehnica înregistrării observațiilor, n-ar trebui să ne surprindă. Se știe doar că în condiții speciale unuia și aceluiași nivel îi pot corespunde mai multe etape de viațuire.

În continuare, Maria Comșa ne înfățișează pe îndelete locuințele, începând cu bordeiele și terminând cu casele (p. 16—42). Bordeiele au formă pătrată, iar, uneori, ușor trapezoidală. Laturile lor măsoară în jur de 4 m. Adâncimea gropilor, socolită de la nivelul vechi de călcare (aflat cu circa 0,65 m mai jos de nivelul actual) variază între 0,50 și 1,00 m. Pereții bordeielor, de la suprafața solului în sus, erau făcuți din birne. Acoperișul, totdeauna în două ape, se compunea dintr-un schelet de lemn învelit cu paie sau stuf. Paiele și stuful erau fixate cu pietre de riu (p. 16). Intrarea, formată din trepte de lut cruțat, se găsește, de obicei, pe latura sudică a bordeielor. De reținut că în bordeiele de la Bucov nu au fost surprinse gropi de bucate.

Încălzirea și pregătirea hranei se făcea prin mijlocirea vetrelor deschise, amenajate într-unul din colțurile încăperii. Din reprezentările grafice rezultă cu limpezime că majoritatea vetrelor sînt construite pe trei din laturile lor cu pietre. Multe dintre bordeie au cîte două vetre: prima într-un colț, iar a doua în mijlocul locuinței. Există în cazuri excepționale și bordeie cu 3 și chiar 4 vetre. Astfel, bordeiul nr. 3 de la Bucov-Tioca are trei vetre, iar bordeiul nr. 9, tot de la Bucov-Tioca, are 4 vetre. Din cînd în cînd s-au găsit și fragmente de „vatră cu marginea înălțată, fără a se putea stabili, dacă erau fixe sau portative” (p. 22—23). La p. 22 a lucrării Mariei Comșa se menționează existența unor coșuri (pentru sobe), „făcute din împletituri de nuiele lipite cu lut”.

Casele „adîncite puțin în pămînt”, dealminteri ca și casele de la suprafața solului⁴, au pereții „sprijiniți pe tălpi de lemn”. Pereții sînt din lipitură de lut aplicată pe un schelet de lemn ori din nuiele.

Vetrele de foc sînt, mai mult sau mai puțin, adîncite. La locuințele din ultimile două etape de viațuire se întîlnesc și vetre înălțate ușor față de nivelul podelei. Și în aceste locuințe apar vetre cu margine. Încăperile

de suprafață socotite a fi fost dependințe sau ateliere nu au vetre⁵.

Acoperișul — de asemenea în două ape — era format dintr-un schelet lemnos, care susținea paiele sau stuful, fixate cu pietre de riu. Prin urmare, și în această privință se remarcă situații identice cu cele ale bordeielor.

Judicioasele observații ale Mariei Comșa privitoare la acoperișuri trebuie reținute, pentru că altfel, cititorul, ajungînd la p. 43—44, ar putea fi tentat să creadă că „olanele” de la Bucov au servit la învelirea locuințelor cînd — în realitate — ele vor fi slujit la construcția vetrelor de foc sau a altor „accesorii” ale încăperilor⁶. Din acest punct de vedere Maria Comșa a procedat corect inserîndu-le în capitoul „Materiale de construcții”. Dar pentru că a venit vorba despre olanele de la Bucov, se cuvine să atragem atenția că cele mai multe dintre exemplarele publicate la p. 43 sînt, în fapt, conducte de apă. Ne referim la piesele 2—6 din fig. 28 și, în special, la piesele 8—11 din aceeași figură⁷. Capetele conductelor de apă se recunosc ușor prin „mufe” de îmbucare, indicate de autoare ca *praguri* delimitînd „partea care intra sub olandul următor. . . de restul corpului” (p. 43). În treacănt fle spus, nicăieri n-au existat și nici nu există olane cu asemenea „praguri” (mufe). Se pare că însăși Maria Comșa se îndoiește de propria-i identificare de vreme ce la p. 44 admite posibilitatea ca „unele fragmente să provină și de la conductele de apă”. Oricum ar fi, noi vom reține și presupunerea avansată — ce-i drept, timid — la p. 146 că „olanele și conductele” de la Bucov sînt aduse de altundeva, de pildă, dintr-un centru fortificat aflat prin apropiere (probabil ca material de construcție⁸, adăugăm noi).

În bordeie și în case s-au găsit, pe lingă ceramică, cuie, topoare, vîrfuri de săgeți, vîrfuri de lance, verigi, amnare, cuțite (toate de fier), fusaiole de lut (prisnele), unelte de os (sule), podoabe, cînstînd din cercei de bronz sau aramă, mărgele de sticlă etc. Asemenea vestigii au apărut și în afara locuințelor. La locul potrivit ne vom opri asupra

⁵ Surprinzător, dependența 2 de la Rotari, socolită a fi servit drept atelier de fierărie (p. 15), nu avea nici un fel de vatră de foc.

⁶ Vezi, infra, nota 8.

⁷ Piesa de sub 28/1 este reconstituită (în desen) greșit, dintr-un fragment de oland și unul de conductă.

⁸ Nu este exclus ca unele conducte să fi fost refolosite ca „burlane” de vatră. Rămîne de văzut dacă asemenea piese n-au cumva urme de funingine.

⁴ Din rîndul acestora din urmă face excepție casa 17.

unora dintre ele. Deocamdată să reținem și descoperirea unei mari cantități de oase.

Analiza osteologică la care se adaugă observații strict arheologice au determinat-o pe Maria Comșa să conchidă — pe bună dreptate, socotim noi — că ocupația principală a locuitorilor de la Bucov-Tioca și Bucov-Rotari a fost creșterea vitelor. Agricultură venea pe locul doi. Desigur, vinătoarea nu era străină locuitorilor din amintitele așezări. Ne îndoiim însă că ei se ocupau și cu pescuitul, așa cum presupune Maria Comșa în temeiul a 7 oase de pește dintre care 3 de crap (p. 47). În lipsa unor unelte specifice (cirlige, harpune, greutateți pentru plasă) este mai bine să se presupună că locuitorii de la Bucov își procurau peștele pe calea „schimburilor de mărfuri” sau cel mult al pescuitului „intimplător” despre care autoarea amintește în altă parte a lucrării sale (p. 14). Un meșteșug important îl constituia reducerea minereului de fier și, legat de el, prelucrarea fierului. Maria Comșa vorbește și de alte îndeletniciri cum ar fi, de exemplu: grădinaritul, prelucrarea osului, torsul, țesutul, prelucrarea pieilor și chiar extragerea lițeiului (!?).

Autoarea a pus un accent deosebit pe descrierea amănunțită a ceramicii, și bine a făcut, pentru că cititorul va avea astfel posibilitatea să-și făurească o imagine proprie privind noutatea cea mai frapantă a cercetărilor de la Bucov.

Aici, în „punctele” Tioca și Rotari se întâlnesc toate categoriile de vase caracteristice culturii Dridu⁹: ceramica nisipoasă lucrată la roata de mină, ceramica cu linii lustruite arsă inoxidant ori oxidant (unele fiind înfrumusețate cu incizii), ceramica cu angobă, vopsită sau pictată. Alături de aceste categorii apare, însă, și o specie de vase neîntâlnită pînă în prezent în vreunul din obiectivele arheologice dateate în secolele VIII—X și situate în regiunile de la sud de Carpați sau în zonele Dunării de Jos¹⁰. Avem în vedere oalele cu sau fără toartă modelate la roata rapidă, învîrtită cu piciorul.

Noi nu ne vom opri asupra speciilor de ceramică proprie culturii Dridu. Ele sînt, mai mult sau mai puțin, cunoscute specialiștilor. În schimb, vom insista asupra vaselor executate la roata rapidă încadrate de Maria Comșa în categoria „Ceramica cu decor incizat, lucrată la roata rapidă” (p. 60—66).

⁹ Referindu-se la această cultură, Maria Comșa se ferește, de regulă, să folosească termenul „Dridu”.

¹⁰ Unii cercetători datează anume faze ale culturii Dridu și în secolul al XI-lea; cf. Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967, p. 143 și urm.

Pentru a înțelege specificitatea categoriei respective vom reproduce înseși cuvintele autoarei: „Ceramica din această grupă, lucrată la roata rapidă, este întotdeauna arsă oxidant. Vasele prezintă în interior dungii orizontale adincite, care s-au format datorită turației rapide a roții. Pe mijlocul fundului vaselor, în interior se află fie o ridicătură ca un fel de umbo, fie o adincitură [rezultată] în urma apăsării lutului cu degetele de către meșterul olar, atunci cînd a început modelarea vasului. Pe partea exterioară a fundului vasului se văd linii concentrice, urmele desprinderii vasului de pe roată prin tăierea cu sfoara” (p. 60). Așadar, vasele din această categorie ceramică se recunosc din punctul de vedere al tehnicii realizării prin dungile orizontale de pe fața interioară și „liniile concentrice” de pe fața exterioară a vasului. Asocierea celor două particularități trebuie neapărat reținută pentru că altfel vasele la care ne referim ar putea fi confundate cu unele recipiente (extrem de rare) din cultura Dridu avînd dungii orizontale adincite, în interior, dar lipsite de cercuri concentrice pe fund. „Dungile orizontale” ale acestora din urmă au rezultat din modelarea lor la roata de mină, învîrtită însă cu mai multă îndeminare.

„Tipurile de vase caracteristice pentru această categorie ceramică sînt [pe de o parte] borcanele... [iar pe de altă parte] oalele cu toartă de diferite dimensiuni avînd în general o formă elegantă și bine proporționată”, ține să precizeze Maria Comșa (p. 60).

În privința formelor autoarea distinge următoarele variante de borcane (fără toartă)¹¹: cu corpul ovoidal: cu corpul sferoidal; piriforme, cu diametrul maxim în regiunea unorimor; bitronconice sau „bitronconice rotunjite avînd diametrul maxim pe mijlocul vasului”.

Ornamentul se compune cînd din linii orizontale dese acoperind aproape toată suprafața vasului, sau formînd benzi din linii orizontale, cînd din linii succesive, în val, „care uneori sînt subliniate de o bandă de linii orizontale” (p. 61). „Ca un element caracteristic pentru o anumită etapă de dezvoltare a acestei ceramici apare valul foarte larg...”. „Benzile sau liniile în val sînt dispuse succesiv sau adeseori se întretaie între ele” (p. 61). Uneori este decorată și partea interioară a buzei.

Oalele cu toartă se încadrează în următoarele variante: cu corpul sferoidal sau ovoidal și cu corpul ușor bitronconic. De

¹¹ În acest caz ne folosim de paranteză pentru a deosebi borcanele sau oalele fără toartă de cele cu toartă.

regulă, profilul buzelor este asemănător celor care caracterizează borcanele (fără toartă). Și în ceea ce privește formele, oalele cu toartă sînt „în general” asemănătoare cu borcanele (fără toartă). Toartele (ovale sau oval-aplatizate, cu sau fără nervuri în relief) încep de la nivelul buzelor. De cîteva ori au apărut și toarte circulare în secțiune. Unele vase sînt de dimensiuni mai reduse (ulcele). „Pe oalele și ulcelele cu toartă se întîlnește ornamentul compus din benzi de linii în val, întretăiate sau alcătuit din frunze de brad” (p. 66). Va trebui să mai reținem că și buzele cîtorva dintre oalele cu toartă sînt decorate pe fața lor interioară. În categoria ceramicii cu decor incizat lucrată la roata rapidă se inscriu anume vase de provizii modelate din aceeași pastă din care a fost modelat restul recipientelor (p. 61).

Maria Comșa constată că ceramica cu decor incizat lucrată la roata rapidă apare în toate complexele de la Bucov (începînd din secolul al VIII-lea și terminînd cu secolul al X-lea) laolaltă cu celelalte specii de vase caracteristice culturii Dridu¹². Autoarea ține să precizeze că această categorie reprezintă în primele două etape de viațuire (secolul al VIII-lea — începutul secolului al IX-lea) numai 5—10% din totalul ceramicii și că procentul crește pînă la 50% în următoarele trei etape (începutul secolului al IX-lea — începutul secolului al X-lea) ca să scadă nițel, pînă la 45%, în ultimele două etape (începutul secolului al X-lea — sfîrșitul secolului al X-lea).

Originea provincial-romană a acestei ceramicii s-ar fi transmis prin intermediul ceramicii Cindești Ciurelu-Ipotești (specia lucrată la roata rapidă). Dealtfel, tot de origine provincial-romană este și cea mai mare parte a restului ceramicii¹³. Ce-l drept, în cadrul

¹² Vezi, mai sus, tipurile ceramice caracteristice culturii Dridu.

¹³ La p. 96 Maria Comșa, subliniind originea romană a tehnicii ștampilării vaselor, fapt remarcant de autoare încă din anul 1968, își însoțește afirmațiile cu nota 76 în care se precizează că „originea romană a acestor semne (cîtește tehnica de ștampilare n.n.) avîndu-le în vedere doar pe cele din Noricum este acceptată și de Petre Diaconu (Cf. *Păcuțul lui Soare*, I, p. 136), schimbîndu-și părerea mai veche”. La drept vorbind, noi am admis originea romană a tehnicii ștampilării încă din 1966 (cf. Petre Diaconu, RRII, 5, 1966, 3, p. 491, nota 14), deci cu doi ani înainte de a ajunge Maria Comșa la aceeași concluzie. În *Păcuțul lui Soare*, I, p. 136 nu făceam altceva decît să subliniem — o dată în plus — abandonarea tezei originii slave a acestei tehnici pe care o mai susțî-

acestora din urmă apar anumite vase, mai puține la număr, care se dezvoltă din ceramica lucrată cu mîna dădică și chiar slavă. Autoarea surprinde și unele influențe nomade, ca să nu mai vorbim de cele bizantine consemnate într-un capitol aparte p. 106—114).

Plecînd de la „analiza” tipului de locuințe, a tipului de vatră, a ceramicii și a diferitelor obiecte de inventar Maria Comșa conchide că la Bucov sîntem în fața unui monument arheologic caracteristic, în componentele sale de bază, civilizației vechi românești din secolele VIII—X.

Rezultatele cercetărilor Mariei Comșa sînt de natură să ofere o perspectivă nouă asupra trecutului istoriei poporului nostru, iar aceasta cu atît mai mult cu cît nu există motive să ne îndom că la Bucov avem de-a face, într-adevăr „cu o civilizație veche românească”.

Desigur, mai rămîn de risipit unele disonanțe cronologice¹⁴. Pe cîteva dintre ele le vom semnala chiar aci. Parcurgînd paginile monografiei cititorul avizat este înclinat la un moment dat să dateze ceramica cu decor incizat lucrată la roata rapidă către secolele XII—XIII. Noi nu ne vom opri asupra analogiilor ce se pot face în acest sens, dar vom atrage atenția că la Bucov au apărut și alte elemente de cultură materială — unelte, obiecte de uz casnic și podoabe — care, din punct de vedere cronologic, se încadrează sigur în vremurile de după secolul al X-lea. Ne referim în chip expres la piesa de lacăt

neam încă prin 1958 (Cf. Petre Diaconu, în *Capidava*, I, București, 1958, p. 215—226). Nu pentru a ne satisface un inexistent orgoliu profesional, ci pentru a reazeza cronologia faptelor în făgașul adevărurilor vom reaminti aici că primul dintre cercetători (cel puțin în țara noastră) care a atras atenția asupra tradiției romane a tehnicii ștampilării vaselor din epoca feudală timpurie am fost noi (ce-l drept, bizuindu-ne doar pe semnele de la *Noricum*). Vezi și precizările noastre din SCIVA, 25, 1974, 2, p. 293 și, în special, nota 39.

¹⁴ În recenzia noastră nu ne vom opri, în chip special, asupra pieselor susceptibile de a fi dintr-o epocă anterioară secolelor VIII—X, cum este, bunăoară, caltarama de sub fig. 95/19, caracteristică mai degrabă așezărilor și necropolelor de tip Sintana de Mureș-Cerneahov. În această ordine de idei se cuvine să precizăm că nici unul dintre vestigiile materiale încadrate de Maria Comșa în secolul al VIII-lea nu se datează numai în secolul al VIII-lea, ceea ce ne face să ne întrebăm dacă începuturile așezărilor feudale-timpurii de la Bucov nu sînt plasate prea devreme.

cilindric, din fer¹⁵, publicată sub fig. 26/27a—27b și la „amnarul ovoidal cu capetele drepte”¹⁶ de sub fig. 92/25, care n-au cum data înainte de secolul al XII-lea. Lacătele cilindrice de fier și amnarele cu capetele drepte se răspindesc în spațiul geografic carpato-balcanic, cel mai devreme, la finele veacului al XII-lea¹⁷. Maria Comșa publică sub fig. 86/10 și 11 două fragmente de căldări de lut. Ambele cioburi aparțin tipului de căldare evoluat, întâlnit în regiunile intracarpătice în secolele XII—XIII¹⁸.

Întrucât exemplele de acest fel pot fi multiple, ne întrebăm dacă nu cumva, dintr-o posibilă eroare de înregistrare stratigrafică, nivelele cuprinzând ceramica decorată cu incizii și lucrată la roata rapidă n-au fost dateate în secolele VIII—X în loc de secolele XII—XIII.

Oricum ar fi, rezultatele cercetărilor de la Bucov ne pun în fața unei situații peste care nu se poate trece ușor cu vederea. Ne referim la constatarea potrivit căreia ceramica cu decor incizat lucrată la roata rapidă lipsește cu desăvîrșire din așezările și necropolele de tip Dridu din Muntenia, dateate, după cum

¹⁵ Pentru analogie Maria Comșa, p. 28, nota 28, ne trimite la lucrarea lui B. A. Kolcin, în MIA, 38, 1958, Moscova-Leningrad, p. 154, fig. 127/g (citește fig. 127/d). Acest tip de lacăt însă nu datează din secolul al X-lea. B. A. Kolcin ține să precizeze la p. 162 că în așezările vechi rusești din secolele IX—X s-a folosit numai lacătul cubic sau trapezoidal și că după aceea la sfârșitul secolului al XII-lea și în secolul al XIII-lea, se dezvoltă lacătele cilindrice, de fier. Pentru analogiile de rigoare și data cînd au circulat în regiunile noastre, lacătele cilindrice de fier, vezi Petre Diaconu, *Păcutul lui Soare*, II, București, 1977, p. 44 și bibliografia de acolo.

¹⁶ Pentru analogii și bibliografia respectivă, vezi *ibidem*, p. 40, fig. 25/2—4 și fig. 26/1—2 și 41.

¹⁷ Vezi partea finală a notei 15 și nota 16. În categoria vestigiilor materiale care datează dintr-o vreme ulterioară secolului al X-lea intră și cîntarul reconstituit în desen la p. 119, fig. 94/3. În nota 126 autoarea scrie: „cîntare similare celui de la Bucov, cf. B. A. Kolcin, *op. cit.*, p. 162 fig. 131 și p. 164, fig. 136”, scăpînd din vedere că exemplarele de acest gen din Uniunea Sovietică sînt dateate *grosso modo* în secolele XII—XIII (vezi exemplarele de la Staraiia Reazan, citate de B. A. Kolcin, *op. cit.*, p. 164). Interesant de subliniat totuși că aceste cîntare își trag originea din cîntarele din epoca romană.

¹⁸ Din păcate, în privința căldărilor de lut din Transilvania nu există încă un studiu special.

se știe, în secolele VIII—X, deci într-o epocă în care „ființau” și așezările de la Bucov. Mai mult, această specie ceramică lipsește chiar din așezările vecine Bucovului. Ea nu s-a găsit nici la Slon, nici la Vadu Săpat. Ea nu apare nici la Tirgșor și nici măcar la Ploiești¹⁹. Drept urmare, ne întrebăm: care-i explicația că o atare ceramică nu „sparge” limitele așezărilor de la Bucov ca să ajungă și în alte locuri, situate la o depărtare numai de 10—20—30 km, într-o vreme cînd la Tioca și Rotari veneau — după cum ne asigură autoarea — elemente și „influențe” tocmai din zonele baltice, din Crimeea și de mai departe încă²⁰? Este un subiect de meditație ce se cere deslușit în cazul în care nivelele cu ceramica incizată și lucrată la roata rapidă datează, într-adevăr, din veacurile VIII—X. În consecință, ar trebui explicată și prezența vestigiilor arheologice dateate — așa cum am văzut mai sus — din secolele XII—XIII.

Să aparțină aceste vestigii unui nivel arheologic, altul decît cele înregistrate de Maria Comșa și nesurprins încă? Greu de crezut! Atunci, de ce n-ar fi posibil ca măcar o parte a locuințelor de la Bucov să dateze, de pildă, de la sfîrșitul secolului al XII-lea—începutul secolului al XIII-lea? Ce-i drept, într-o asemenea eventualitate ar rămîne neexplicată asocierea elementelor specifice secolelor XII—XIII cu altele din secolele IX—X²¹. Această dificultate ar putea fi totuși depășită dacă s-ar admite că la Bucov s-au operat, în vechime, anumite răzuiri și nivelări, în cursul cărora au fost antrenate elemente de cultură materială mai vechi în locuințele de suprafață

¹⁹ Sesizînd această situație, Maria Comșa încearcă să o atenueze la p. 151 în nota (de ce într-o notă?) nr. 220, recurgînd la piese *nepublicate* (și de ce *nepublicate*?) provenind dintr-o colecție particulară (Salca-Oradea), din cercetări de suprafață (Cîmpineanca, jud. Vrancea, Oarța de Sus, jud. Sălaj) sau din săpături arheologice (Greoni-Banat, Noșlac și Dăbica — Transilvania). Cînd, în sfîrșit, se recurge la analogii cu piese publicate, cititorului îi este indicat doar un singur ciob (Mărăcinele, jud. Dolj), descoperit însă nu în săpături, ci în cercetări periegetice. Noi nu ne îndoiim de valoarea analogiilor operate, dar n-avem nici o certitudine că fragmentele ceramice pomenite mai sus aparțin unor așezări din secolele VIII—X.

²⁰ Aceași întrebare privește tipul de locuință și tipul de vatră întîlnite la Bucov.

²¹ De reținut că la Bucov s-a descoperit cu ani în urmă și un tezaur de monede bizantine conținînd — ca ultime emisiuni — exemplare bătute sub Manuel al II-lea Comnenul (1143—1181), cf. C. Preda, SCIV, 23, 1972, 3, p. 396.

și, invers, elemente de cultură materială mai noi în partea superioară din umplutura bordeielor. Iată, așadar, citeva din nedumeririle noastre care constituie tot altele motive de reflecție asupra stratigrafiei de la Bucov. Dar, oricare ar fi soluția stratigrafică (și, implicit, cronologică) un fapt rămâne definitiv cîștigat: *realitățile arheologice de la Bucov reprezintă un facies pe care îl deosebit pe altul de spectaculos al civilizației vechi românești*. Meritul revine Mariei Comșa.

Din păcate, în monografia Mariei Comșa și-au făcut loc și unele neajunsuri (ne întrebăm însă ce lucrare de acest gen este scutită de neajunsuri?). În naștegădea că autoarea va găsi cîndva prilejul să le înlăture, noi îi vom semnala citeva dintre ele. Mai întîi ne vom opri asupra a trei-patru nepotriviri din ilustrațiile volumului. Astfel, sigla C 23 din profilul de sub fig. 3, segmentul AB, trebuie citită C 13 Casa 13), iar sigla E—F din legenda figurii 3 trebuie citită F—G. Gropile de morminte din segmentul profilului H—I (fig. 3) — așa cum au fost desenate — par a fi avut o adîncime inițială de 0,30—0,32 m și, respectiv, 0,15—0,16 m, ceea ce este imposibil de admis. În segmentul B—C al profilului din fig. 3 nu apar urmele locuinței C6a, ceea ce înseamnă că în momentul desenării profilului, autorul săpăturii încă nu observase existența casei aflate deasupra bordeiului 2 (B2).

Așa-numitele „instrumente muzicale”, de os, de la p. 136, fig. 104/2—3, figurate și pe copertă sînt publicate în poziție inversă. Firește, este o scăpare de atenție, asupra căreia nu ne-am fi oprit dacă am avea certitudinea că piesele sînt sigur date. Plecînd de la împrejurarea că aplice oarecum asemănătoare, din bronz, se întîlnesc frecvent în epoca romană, ne întrebăm dacă piesele de la Bucov (probabil, garnitură de pieptene) n-au ajuns într-un complex feudal timpuriu prin antrenarea lor dintr-un nivel databil în secolele III—IV e.n.

Unele dificultăți se remarcă în tehnica analogiilor. De pildă, atunci cînd este vorba de cerceii simpli, de virfuri de săgeți, de mărgelile mici de sticlă etc. se recurge la compararea lor numai cu elemente descoperite în complexe din secolele VIII—X, fără să se atragă atenția cititorului că acest gen de obiecte au o largă circulație în timp începînd din epoca romană și pînă în epoca feudală tirzie. În alte situații analogiile sînt forțate oarecum. Vorbînd despre cuțitul cu mineral terminat în vulte (p. 115—116 și p. 117, fig. 92/21) Maria Comșa îi caută originea în regiunile baltice, ca pînă la urmă să-l com-

pare cu o piesă de la Dinogetia-Garvăn, care — în realitate — este un sfredel²².

Unele incongruențe au rezultat din compararea castroanelor cu suport (*chafing dishes*), de neindoielnică tradiție bizantină, cu cele de la Corint²³, din Grecia (p. 108—112).

Întrucît vasele-*chafing dishes* apar la Corint, cel mai devreme, la sfîrșitul secolului al IX-lea (în realitate, secolul al X-lea)²⁴, iar la Bucov ele apar încă din secolul al VIII-lea autoarea opinează că tradiția acestora din urmă trebuie căutată în alt centru bizantin necunoscut încă și unde s-ar fi produs asemenea piese înainte de secolul al IX-lea Maria Comșa are dreptate presupunînd existența în Bizanț, în afară de Corint, și a altor centre cu o astfel de ceramică. Unul dintre ele este chiar Atena²⁵, dar ne grăbim să adăugăm că tipurile primare de vase-*chafing dishes* de la Atena datează tot din secolul al X-lea. Este locul să precizăm că vasele-*chafing dishes* (sau *cooking pots*, în denumirea lui Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford, 1930) după ce apar în veacul al X-lea, parcurg o etapă de maximă înflorire în prima jumătate a secolului al XI-lea. În Bizanț ele continuă să fie folosite pînă către sfîrșitul domniei lui Alexie I Comnenul (1118), adică pînă în primele două decade ale veacului al XII-lea²⁶. Vorbînd despre castroanele cu suport (*chafing dishes*) sîntem puși în fața următoarelor situații: în timp ce exemplarele din Bizanț sînt date în secolele X—XII, cele de la Bucov sînt date în secolele VIII—X. Această discordanță ar putea fi înlăturată numai dacă se va dovedi că datarea exemplarelor din Grecia nu este asigurată încă.

²² I. Barnea în *Dinogetia*, I, p. 83, notează că plesa are „un mic virf în spirală”.

²³ Vasele de la Corint sînt publicate de Charles H. Morgan II, în *Corinth, XI, The Byzantine Pottery*, Cambridge, Massachusetts, 1942, p. 36—40, 178—181.

²⁴ Așa le datează Ch. H. Morgan II; întrucît însă cel mai vechi nivel de la Corint în care apar asemenea vase conține monede începînd cu Leon al VI-lea (886—912) și terminînd cu Constantin al VII-lea (913—959) (vezi Ch. H. Morgan II, *op. cit.*, p. 39, nota 8) se poate presupune că ele au început să fie modelate odată cu ultimii ani ai secolului al IX-lea.

²⁵ Alison Frantz, *Hesperia*, VII, 1938, 3, p. 434, p. 457, fig. 19/B1, p. 459, fig. 22, p. 460, fig. 24.

²⁶ Ch. H. Morgan II, *op. cit.* p. 40.

Altfel, va trebui să admitem că vasele *chafing dishes* de la Bucov datează, cel mai devreme, din secolul al X-lea²⁷.

Dincolo de rezervele noastre, care n-au cum impieta asupra valorii globale a volumului recenzat, vom reliefa dăruirea, seriozitatea și sîrguința cu care Maria Comșa și-a elaborat opul. Descrierile și observațiile înregistrate sînt prezentate într-o strînsă înțegmănare cu referințele bibliografiei de rigoare. Expunerea documentelor materiale este colorată de puncte de vedere originale și,

²⁷ În această situație, însă, sîntem îndreptățiți să ne întrebăm: de ce vasele *chafing dishes* nu apar în așezările de tip Dridu? Nu cumva totuși exemplarele de la Bucov se datează în secolele XII—XIII?

uneori, soluții inedite în ceea ce privește cronologia și atribuirea lor etnică.

Ideile avansate vin în întimpinarea sin-cerei dorințe de a se elucida unele probleme ale genezei culturii materiale vechi românești. Reușita citorva dintre ele nu mai este nevoie a fi subliniată. Rezultatele analizelor de sol, palinologice, osteologice, paleobotanice, sînt folosite într-un echilibrat raport cu datele arheologice.

Un cuvînt de laudă și acurateței stilului folosit. În sfîrșit, vom sublinia bogăția și elocvența ilustrației. Prin aceasta am reliefat numai o parte a meritelor lucrării Mariei Comșa. Oricum, ea constituie un succes pentru autoare și — de ce n-am spune-o — pentru literatura arheologică din țara noastră.

Petre Diaconu

